

KLASİK TÜRK EDEBİYATINDA PADİŞAHLARA YAPILAN YERGİLER

*Murat ÖZTÜRK**

ÖZET

Klasik Türk edebiyatında şairlerle yöneticiler arasında genel olarak himaye ve iltifat üzerine kurulu karşılıklı bir ilişki vardı. Şairler kendilerini koruyan ve sanatlarını takdir eden başta sultanlar olmak üzere devlet yöneticilerine iltifat etmişler ve onların olumlu propagandalarını yapmışlardır. Ne var ki zaman zaman bazı şairler bu genel durumun aksine yöneticileri bazı sebeplerden dolayı eleştirmişlerdir. Bu eleştiriler kimi zaman dolaylı bazen de doğrudan yapılmıştır. Şairler ve yazarların padişahlara karşı tenkitleri diğer devlet adamlarına nazaran çok daha seviyeli ve hafiftir. Bu makalede divan şairlerinin padişahlara dönük tenkitlerinin klasik Türk edebiyatındaki genel görünüm içindeki yeri incelenmeye çalışılmış, hiciv örneği metinler üzerinden eleştirilerin sebepleri, şairlerin padişahlara karşı eleştirel ifadelerinin karşılığı gibi durumlar üzerinde durulmuştur. Bütün bu eleştirilerin Osmanlı tarih kaynaklarıyla kısmi ilişkisi de incelenmiştir. Şairin doğrudan veya dolaylı yergisi sadece memdunun şahsına değil aynı zamanda bozuk işleyen devlet düzenine karşı halkın genel nazarını aksettiren bir tepkidir. Bu metinlerde bireysel kırgınlıkların ve öfkelerin yanı sıra âdil bir devlet ve huzurlu bir toplum düzenine dönük arzular ve hakkaniyet istekleri de dillendirilir. Bu hicivler bu yönüyle tarih metinleriyle edebî metinler arasındaki paralelliğin veya edebî metinlerin tarih araştırmaları için kaynak olabilirliğinin de göstergesidir.

Anahtar Kelimeler: divan şiiri, hicviye, methiye, hamilik, Osmanlı padişahları.

THE SATIRES OF THE SULTANS IN THE CLASSICAL TURKISH LITERATURE

ABSTRACT

There was a mutual relationship based on patronage and compliment between the poets and governors in the Classical Turkish Literature. The poets have paid compliments to the state governors especially to the sultans who protect them and appreciate their arts and made positive propaganda of the sultans. However, unlike this general situation some poets sometimes criticized the governors for some reasons. These criticisms were sometimes made directly and in some cases indirectly. The criticism of the poets and writers toward the

* Yrd. Doç. Dr. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eski Türk Edebiyatı, El-mek: muratozturk8@gmail.com

sultans are more discreet and mild compared to criticism to the other statesmen. In this article position of the poets' criticisms towards the sultans in the overall look the Classical Turkish Literature was examined. The study was focused on the reasons and meaning of the poets' criticisms towards the sultans by way of satiric poems. In this context all of these criticisms were analyzed in terms of their partial relationship with the Ottoman historical sources. The direct or indirect satire of the poets is not only related to the personality of praised people, but also is a kind of reaction reflecting general opinion of the community. In these texts individual disappointments and anger as well as desires for a just order, a peaceful state and wishes for justice are expressed. These satires by this aspect are indication of the parallelism between literary texts and historical texts or indication of those literary texts can be sources for historical researches.

Key Words: divan poetry, satirical poem, eulogy, patronaj, Ottoman sultans.

GİRİŞ

Şairlerin ve sanatçıların yönetici zümrelerle ilişkileri neredeyse tarihin her döneminde var olmuştur. Özellikle orta ve yeni çağlarda şair, hünerinin taltifi için yöneticiye; yönetici de övgüsünün ve propandasının tesisi için şaire ihtiyaç duymaktaydı. Klasik çağlar boyunca Doğu'da ve Batı'da pek çok sultan, sadrazam, paşa veya sanatsever zengin aile propaganda arzusundan veya sanata olan ilgilerinden dolayı şairleri, sanatçıları himaye etmişlerdir. Osmanlı Devleti ve beylikler döneminde de pek çok padişah, şehzade ve paşa, şairlerin koruyucusu olarak ün yapmıştır. Bu ünün bilinip yayılması karşılıklı ilişkiyle mümkün görülüyordu. Korunanlar hamilerin övgüsüne pek çok şiir yazıyor; kasideler, tarih kıt'aları, mersiyeler veya mesnevilerde hamilerine memduh sıfatını yükleyerek adlarını kalıcı kılıyorlar, öte yandan sanattaki ustalıklarının karşılığını makam, para ve prestijle alıyorlardı. Bu ihsan ve iltifat kurumunun caize gibi dinî temelleri olmakla beraber çoğu zaman politik tarafı ağır basıyordu. Şair Haşmet sultanların niçin şairlere himmet etmeleri gerektiğini ve şairlerin de bunu niçin hak ettiklerini şöyle belirtir:

Bâ-husûs ehl-i sühan himmete şâyân-ter olur
Anlara lutf-ı şehen-şah-ı zamân ekser olur
İttihâz-ı şuarâ pâdişeh sünnetdir
Şâirân lâzıma-i dâ'ire-i devletdir
Pâdişâhân-ı cihân nâdire-dânsız olamaz
Şehr-yârâna sühan vâsıta-i şöhretidir
Hutbeveş kim okusa midhat-ı sultânı ne dem
Arş-ı alâya çıka nâmı bu ne rifatdır
Şâirân olmasa bu arsa-geh-i âlemde
Nâm u şân-ı küremâ güm-şüde-i gaybetdir
Herkesin kârı mı meddâh-ı şehen-şâh olmak
Vasf-ı sultâna sezâ nâtika-i Haşmet'dir¹

Nef'î de benzer ifadelerle şairin kıymetini ve önemini ifade eder:

İltifa et sühân erbâbına kim anlardur

¹ Haşmet Külliyyatı, (Dîvân, Senedü'ş-şuara, Viladet-name, İntisabü'l-Müluk), Haz.: Mehmet Arslan-İ. Hakkı Aksoyak, s.75, www.ekitap.kulturturizm.gov.tr (erişim tarihi: 18.12.2012)

Medh-i şâhân-ı cihâna veren unvânı
 Kim bilirdi ger şu'ârâ olmasa sâbıkda
 Dehre devlete gelüp giden sultânı
 Haşre dek âb-ı hayât-ı sühân-ı Bâkîdür
 Andırup zinde kılan nâm-ı Süleymân Hânı²

Divan şiiri dünyasında sultan şairlerle şeyh şairler haricinde hemen hemen her divanda hâmi konumundaki memduha dönük iltifatlara, gelenek çerçevesinde vasfedilen abartılı methiyelere rastlanmaktadır. Bu methiyeler kimi zaman çift taraflı bir ilişkinin çeşitli vesilelerle sürdürülebilirliği bazen de şairin koruyucusuna karşı samimi hislerinin yansıması olarak yazılmaktaydı. Sarayın, sultanın ve bürokratik mekanizmanın cazibesi şairleri bu kurumlara karşı yakın olmaya iten sebeplerdendi. Yine padişahın şairliği karşılığında sâliyeler alan pek çok şair de bu ilişkinin cülus, bayram, fetih, nevrüz, bahar, zafer gibi vesilelerle devamını arzularak övgüye dayalı şiirler yazmaktaydılar.³ Bütün bu geleneksel ve iktisadî düzen içinde başta sultanlar olmak üzere şairler memduhları kolay kolay hicvetmiyorlardı.

Şairlerin memduha karşı iltifat ve övgüleri sırf iktisadî ve bürokratik düzenle ilişkilendirilemez. Başta mersiyeler olmak üzere pek çok şairin sürgüne gönderilen veya ölen memduhları karşı hislerini içli ifadelerle dile getirmeleri, dünya beklentisiyle izah edilemez. Bazen taht mücadelesinde yenilgiye uğramış bir şehzadeye bazen başını veren bir sadrazama karşı hüznün ve övgü ifadelerinin iç içe olduğu mersiyeler bunun en dikkat çeken örnekleridir. Nitekim Şehzade Mustafa'ya ölümünden sonra, mevcut padişaha rağmen, çok sayıda mersiye yazılmıştır. Yine örneğin Gazalî, Bağdat'ta idam edilen İskender Çelebi için⁴ ve Ulvî de idam edilen arkadaşı ve hâmisî Turak Çelebi için mersiye kaleme almışlardır.⁵

Edebiyat kaynaklarında sultanların da bazı şairlere iltifat ettikleri, onların şiirlerinden keyif aldıkları ve bundan dolayı da bu şairleri ödüllendirdikleri kayıtlıdır. Gelibolulu Mustafa Âlî, Âhî'nin şiirlerinin Yavuz Sultan Selim tarafından beğenilmesinden dolayı sultanın şairi ödüllendirmek istediği ve şairi bulunduğu konumdan daha iyi bir makama atamak istediğini anlatır.⁶ Yine Yavuz'un, musahibi olan Halîmî'yi görmeyi sık sık arzu ettiği ve bir ara üç gün üst üste şairi görmeyince: "*Ben bu saltanatı neyleyin ki üç gündür senin cemâl-i bâ-kemâlini, göremezin.*" dediği nakledilir.⁷ Benzer ilişkilerin ve iltifatların Kanûnî ile Bâkî, IV. Murat'la Nefî, Sultan III. Selim'le Şeyh Galib arasında da olduğu bilinmektedir.⁸ Bütün bunlar methiyenin sırf iktisadî veya bürokratik kaygılarla yapılmadığını, tersine son derece samimi duygularla ve padişah veya sadrazamca istenmeyen bazı kişilerin övgüsüne yazılan şiirlerde olduğu gibi bazı risklere rağmen pek çok şairce bir üslup olarak tercih edildiğini kanıtlamaktadır.

Şairlerin memduha karşı bu genel tavırlarının aksi örneklere hicviyelerde rastlanmaktadır. Bu hiciv metinleri sadece memduh yergisini içermekle kalmaz aynı zamanda döneme dair birer tarihi vesika ve toplumsal bakışın yansıması olarak önem taşıırken devlet düzenine karşı eleştiri ve arzulanan âdil yönetime dair beklentileri de aksettirir.

² Nefî Divanı, (Haz: Metin Akkuş) Akçağ yay., Ankara, 1993, s.54.

³ Konuya örnek olarak bkz. Mehmet Kalpaklı, Kendi Dilinden Zâtî'nin Şairlik Macerası (alıntı:Aşık Çelebi Tezkiresi, sadeleştirilen: Mehmet Kalpaklı), Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler, YKY, İstanbul, 1999, s.6.

⁴ Latifi, Tezkiretü's-Şu'ârâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ (İnceleme-Metin) (haz: Rıdvan Canım), Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yay., Ankara, 2010., s.413.

⁵ Mustafa İsen Acıyı Bal Eylemek, Türk Edebiyatında Mersiye, Akçağ yay. Ankara, 1994, s.369.

⁶ Mustafa İsen, Kühül Ahbar'ın Tezkire Kısmı, TTK, Ankara, 1994, s. 176.

⁷ İsen, a.g.e, 176.

⁸ Türk Edebiyatı Tarihi, c. II, (komisyon, editör Talat Sait Halman), Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., İstanbul, 2006.

Klasik Türk edebiyatında sultanlar dışındaki devlet adamlarıyla şairlerin birbirlerine karşı yazdığı hiciv örnekleri çok ise de padişahlara yönelik yazılan hiciv örneklerinin sayısı azdır. Sultanlara dönük eleştiriler; divanlar, mesneviler, mensur eserler (tezkireler ve tarih kitapları) dışında özel mektuplarda da yer bulmuştur. Bilhassa bazı hanedan üyeleri arasında verilen amansız taht mücadeleleri esnasında şehzadeler kardeşlerine onları kötüleyen mektuplar yazıp gönderirken bazen de kardeşlerini hükümdar babalarına kötülemek ve onları sultanın gözünden düşürmek amacıyla mektup yoluyla tenkitler yöneltilmişlerdir. Hatta kimi zaman bu mektuplar haset, husumet ve hırs duyguları içinde yazılmışlardır.⁹

Klasik edebiyatımızda şairler hiciv yazımı konusunda daha dikkatli davranmışlardır. Zira hiciv dinî inanış gereği hoş görülmemiş; İslam dininde insanların kusurlarının sayılıp dökülmemesi ve kişilerin alaya alınmaması bazı ayet ve hadislerde emir ve tavsiye edilmiştir. Buna rağmen şairler bazı nedenlerle toplumsal veya bireysel hiciviyeler kaleme almışlardır. Bu hicivlerin çoğunluğu divanlara alınmamıştır. Bununla beraber yakın arkadaşlara latife ve nükte yollu yergilerle, bazen daha ağır tenkitlere divanlarda da rastlanmaktadır. Şairlerin hicivleri hiciv mecmualarında ve “letaifname” adı verilen eserlerde toplanmıştır. Söz konusu, devlet adamları olunca şairlerin daha tedbirli ve temkinli oldukları, yönetenlerin hışmına uğramamak için dikkatli davrandıkları tezkireler gibi bazı biyografik kaynaklarda aktarılan bilgilerden ve kimi hiciv şiirlerinde mahlasa yer verilmeyişinden anlaşılmaktadır. Zira kimi şairlerin heccavlıklarından dolayı başlarını verdikleri, sürgüne gönderildikleri, kaçtıkları ve gözden düştikleri pek çok kaynaktan tekrarlanmıştır.¹⁰ Sükûnî bu duruma uygun olarak, aşağıdaki beytiyle hicvin sonuçlarının hoş olmadığını vurgulamıştır.¹¹

Hicve mâ’îl olanın ‘âkıbeti hayr olmaz
Noldu gördün sonunu sen bir iki heccâvın

Hiciv türünün hicvin özelliğine ve etkisine göre hezl (hezel, tehzil, hezliye, hezeliyat), mizah, tariz, küfür (küfriye), mutayebe, latife (letaif), nakz (nakize), tanz, tenkit, fıkra, taşlama, şathiye, hamase-i müdhike, nükte, şikâyet (şekvaiye) gibi birbirinin yerine veya genel olarak hiciv yerine kullanılan adlandırmaları mevcuttur.¹² Padişahlara yönelik eleştiriler bazen bizzat sultanın şahsı hedef alınıp kusurlarından bahsedilerek doğrudan (hiciv, tenkit); bazen ince dokundurma, iğneleme (tariz) yoluyla dolaylı olarak; bazen de devlet ve toplum düzeninin bozulmasından duyulan rahatsızlıklardan şikâyet edilmesi (şekvâiye) suretiyle yapılmıştır.

Memduha yergi kimi zaman kişi adlarını vererek değil genel olarak devlet ve sistem eleştirileriyle dolaylı yoldan yapılmaktaydı. Aradığı adaleti veya makamı bulamayan pek çok şair devrin yöneticilerine ağır tenkitler yöneltmekten geri durmamışlardır. Rüşvetin yaygınlaşması, pek çok makamın parayla alınıp satılması, bürokratik atamalarda liyakatin esas alınmaması gibi nedenler şairlerin ruh hallerinde bazı kırılmalara neden olmuş, bu hâlin tercümesi olarak tenkit dolu şiirler yazılmıştır. Eleştiriler bazen feleğe yönlendirilerek devlet yöneticilerinin tepkisi örtülmek istenmiştir. Doğrudan isim vererek yapılan eleştirilerin oranı çok daha azdır. Zira şair, gerçek kişilerin hedefi olmak istemez. Bu sebeple gelenekten yararlanarak meramını anlatır.

⁹ Çağatay Uluçay, Taht Uğruna Can Veren Sultanlar, Ötüken Yay., İstanbul, 2012.

¹⁰ Divan şairlerinden Uzun Firdevsî, Taşlıcalı Yahya, Nef’î, Osmanzade Taib Mantıkî, Şair Eşref, Haşmet gibi bazı şairler hicivlerinin kurbanı ve mağdurları olarak bilinenlerdendir.

¹¹ Salim, Tezkire-i Şuara (haz: Adnan İnce), Atatürk Kültür merkezi Başkanlığı yay., Ankara, 2005, s. 403.

¹² Hasan Çiftçi, Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 2002.,s.39-61; Mehmet Aça vd., Başlangıçtan Günümüze Türk Edebiyatında Tür ve Şekil Bilgisi, Kriter yay., İstanbul, 2009, s.. 300-311.

Yöneticilere Dönük Eleştirilerin Üslup Özellikleri

Klasik edebiyatta devlet yöneticilerine dönük yapılan eleştirilerde sultanların diğer devlet adamlarına nazaran daha az hedef alındığı ve tenkitlerde daha yumuşak bir tonun tercih edildiği görülmektedir. Şairler çok zaman sultanın adını vermek yerine düzeni tenkit edip suçu feleğe yıkarak kendilerini riske atmadan duygularını ifade etmiş oluyordular. Bununla beraber söz konusu, diğer devlet yöneticileri olduğunda biraz daha cesur davranıp daha ağır bir dil kullandıkları görülmektedir.

Şairlerin önemli bir kısmı sultanı doğrudan tenkit etmemek ve onun hışmına hedef olmamak için bir yandan övgüye devam etmiş, bazen yazdıkları eserin kurgusunu değiştirmiş ya da eleştirileri sitem şeklinde dile getirmişlerdir. Örneğin İvaz Paşazade Atayî sultanı tenkit ederken onun aynı zamanda adaletiyle bilinen biri olduğunu ihtar eder:

‘Adline sığınur idi zulm-i zamaneden
Şimdi ‘Atâyî’ye gücü sultân ider diriğ¹³

Veysî, Habname’sinin kurgusuna yerleştirdiği rüyayı aracı kılarak sultanı tenkit ederken bir yandan da devlet işlerindeki sıkıntılardan her dönemde var olduğunu belirtir. Nâbî, Süheylî ve Nev’î gibi şairler pek çok manzumelerinde sultanları övmüş ve sultanlara yakın olmaya çalışmışlardır. Bu şairlerin şiirlerinde de doğrudan tenkit yerine öğüt ve uyarıyla iç içe eleştiriler dikkat çeker. Özellikle III. Murat’a karşı tenkitleri olan Gelibolulu Mustafa Âlî, çoğu kez dikkatli bir dil kullanmıştır. Zaten şair Surname, Mevaidü’n-Nefais gibi eserlerini de sultana ithaf etmiştir. Bununla beraber III. Murat’a daha ağır bir dille eleştiri yönelttiği mensur ve manzum ifadeleri sultanın ölümünden sonradır. Aynı durum Beyânî için de geçerlidir. Rûhî, Usûlî, Zaiî gibi şairler de padişah adı vermeden tenkitte bulunurlar. Taşlıcalı Yahya gibi Şehzade Mustafa’nın ölümüne mersiye yazan şairler de olaydan hayli üzüntü duymalarına rağmen olan bitenin suçunu önce feleğe ve sonra padişahın yakın çevresindekilere yöneltmişlerdir. Örneğin Taşlıcalı Yahya sultanı satır aralarına ustalıklarla yerleştirdiği bazı dolaylı ifadelerle tenkit eder. Padişaha karşı daha sert bir üslupla eleştiride bulunan şairler arasında Nisâyî ve Sâmi başta gelir. Bu şairler şehzade Mustafa’nın katlinden ötürü sultanı zalimlikle suçlarlar. Uzun Firdevsî’nin de II. Beyazıd’ı tenkit eden şiirler yazdığı ve bundan dolayı padişahın hışmından korkup İran’a kaçtığı tezkirelerde kayıtlıdır.

Şairlerin sadrazamlar, vezirler, kazaskerler ve paşalar gibi diğer devlet adamlarına yaptıkları eleştiriler sultanlara nazaran çok daha sert, daha doğrudan ve daha pervasız olmuştur. Bu tenkitler arasında Nefî’nin Gürcü Mehmet Paşa başta olmak üzere Sihâm-ı Kazâ’sında adını andığı devlet adamlarına yazdığı hiciveler ve Taşlıcalı Yahya’nın Rüstem Paşa’nın ölümüne dair yazdığı tenkitler en bilinenlerdir. Şairler bazen İslam dininde hoş görülmemesine rağmen ölmüş devlet adamlarının ardından da oldukça hakaret-amiz ve eleştirel şiirler yazmışlar, çok şiddetli ve sövgü dolu ifadelerle devlet adamlarına karşı hiciv oklarını yöneltmişlerdir.¹⁴ Şairlerin, padişah dışındaki devlet adamlarına yönelttikleri tenkitlerde “câhil, köpek, eşek, akbaba, kuzgun, mürteşi, kâfir, puşt, hain, eşkıya, mel’ûn, div, fesat, şeytan, domuz çobanı” gibi teşbih ve tavsiflere ve pek çok müstehcen ifadeye yer vermesi padişahlarla diğer yöneticilere yöneltilen tenkitlerdeki üslup farkının örnekleridir.¹⁵

¹³ Latifi, a.g.e., s. 396.

¹⁴ Murat Öztürk, Matemin Keyfini Çıkarmak, Klasik Türk Şiirinde Ölümlere Duyulan Sevinçler. Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 7/1 Winter 2012, p.1803-1824.

¹⁵ Devlet adamlarına yöneltilen eleştiriler ve üslup özellikleriyle ilgili farklı örnekler için bkz. Hikmet Feridun Güven, Klasik Türk Şiirinde Hiciv. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, Ankara, 1997.

Sultanlara Yönelik Eleştiriler

Osmanlı hanedan üyeleri arasında kronolojik olarak kendisine tenkit yöneltildiğini tespit ettiğimiz ilk kişi Yıldırım Beyazıt'ın kendisini bir süreliğine sultan ilan eden oğlu Şehzade Süleyman'dır. Tarihçi Solakzade, eserinde fetret dönemini işlediği bölümde saltanatın en güçlü adayyken nasihatlere kulak asmaması, sert ve özensiz üslubuyla yakın çevresindeki devlet adamlarını kırması, sıklıkla işret meclisleri kurdurması ve şaraba düşkün olması gibi yönleriyle Şehzade Süleyman hakkında olumsuz ifadelere yer vermiştir.

Şeh Süleyman madem içib bâde
Akıbet devletin verdi bâda
Tutmayan kimsenin nasihatini
Son deminde çeker nedâmetini¹⁶

Burada şunu belirtmek gerekir ki Solakzade, Tarih'ini bu olaylardan yaklaşık iki buçuk asır sonra yazmış ve bu yüzden böyle rahat bir dil kullanmıştır. Âşık Paşazade de Tevârih-i Âl-i Osman'ında Şehzade Süleyman'ın bu tavırlarına işaret ederek onun durumunu tenkidî bir üslupla ve şiirle özetler:

Gurûrı mansıbın yoldan çıkardı
Sevinüp aldığın ilden çıkardı
Ne itdün halka kim yüzün çevürdi
Sevenler cümle gönlinden çıkardı
Şarâb u çeng ü çegâna hem-sâz
Musâhibin olan başdan çıkardı¹⁷

Klasik edebiyatın en güçlü biyografî yazarlarından biri olan Latifî'nin belirttiğine göre şair İvazpaşazade Atayî, Sultan Mehmed'i zulmünden dolayı tenkit eder. Latifî, Atayî'nin vezir İvaz Paşa'nın oğlu olduğunu, İvaz Paşa'nın ölümünden sonra Fatih'in Atayî'yi Enderun'da Has Oda'ya içoğlanı olmak üzere rızası dışında almak istediğini belirtir. Atayî ise Fatih'e şikâyetini yazdığı bir beyitle yöneltir:

'Adline sığınur idi zulm-i zamaneden
Şimdi 'Atâyî'ye gücü sultân ider diriğ¹⁸

XVI. asırda hem Yavuz Sultan Selim hem de Kanunî dönemlerinde devlet idaresinde yer almış şairlerden biri olan Zaifî de Bostan-ı Nasayih adlı eserinde genel olarak padişahlara karşı eleştirel bir dil kullanır:

Kılma şehler dostlugına i'timâd
Eyleme sevdiklerine i'tikad
Gelse gönüllerine cezvî hayâl
Katl iderler hiç virmeyüp mecâl
İtseler ger 'akd-ı ahd inanma sen
Kim bulardır bil birâderler kesen
Giçürürler sözlerin tağa taşa
Rahm itmezler ataya kardaşa¹⁹

¹⁶ Solakzade Tarihi, 107, <http://www.archive.org> (Library University of Toronto)

¹⁷ Aşık Paşazade, 82, <http://www.archive.org> (Library University of Toronto).

¹⁸ Latifî, a.g.e., s. 396.

¹⁹ Pir Mehmed b. Evrenos b. Nureddin Za'îfî, Kitab-ı Bostan-ı Nasayih, (Haz: Ümit Tokatlı), Erciyes Üniversitesi, yay., Kayseri, 1995, 75-76.

Görüldüğü gibi şair hiç çekinmeden padişahların güvenilmez olabileceklerini, sözlerinde durmadıklarını kardeşlerini katlettiklerini, bir anda öldürme eylemine kalkışabileceklerini belirtir. Burada ilginç olan bu eserin aynı zamanda bir padişaha, Kanuni'ye, sunulmuş olması ve buna mukabil padişah tarafından herhangi bir azara uğramamış olmasıdır.

Sert ve disiplinli tutumuyla bilinen Yavuz Sultan Selim, saltanatı esnasında devlet görevleriyle ilgili kusurlarını gördüğü bazı vezirleri cezalandırmıştır. Onun bu tavrıyla ilgili olarak Solakzade Tarihi'nde şu ifadeler yer verilir:

“Merhum ve mağfur devrinde, vezir namında olanlar ayına varmadan katl olunmakla devlet âyânı birbirine beddua etseler, “*Sen de Sultan Selim'e vezir olasin*” derler idi. Hatta şairin birisi şu beyti o günlerde söylemiştir:

Rakibin ölmesine çâre yokdur
Meğer vezir ola Sultân Selim'e²⁰

Rumeli şairlerinden biri olan Usûlî, feleğe sitem ettikten sonra genel olarak devlet düzenine ve devlet adamlarına karşı olumsuz bakış açısını bütün bu unsurlara yuh çekerek dile getirir. Divanı'ndaki yuf redifli gazelinde sultanları da eleştirir; ancak belirli bir sultan ismi zikretmez. Ne var ki şairin zihnindeki sultan muhtemelen yaşadığı devletin sultanı (ihtimal Yavuz veya Kanûnî); beyleri de çevresindeki beylerdir.

Dürülür çün kamu defterleri tomâr gibi
Dehr sultânlarının defter ü dîvânına yûf
Olımaz çünki şebihûn-ı ecelden mâni
Hây ile hûyına vü leşker ü sultânına yûf²¹

Tezkire müelliflerinden Latîfî, Kınalızade Hasan Çelebi, Beyanî ve Gelibolulu Mustafa Âlî, Uzun Firdevsî olarak bilinen şairin İkinci Beyazıd adına yazdığı ve 360 ciltten oluşan Şehname adlı eserinin padişah tarafından çok beğenilmediğini ve padişahın isteğiyle eserin seksen cilde düşürüldüğünü bildirmektedirler. Bunun üzerine padişah aleyhine bazı beyitler yazıp İran'a kaçan Firdevsî'nin bu beyitlerini mezkûr tezkireciler eserlerine almamışlardır.

Gelibolulu Mustafa Âlî'nin naklettiğine göre Yavuz Sultan Selim, şair Âhî'nin bazı beyitlerini görüp çok beğenir ve ona makam ve malca iltifat etmek ister: ancak ekâbirden art niyetli birisinin yanıltması neticesinde şair kendisine ihsan edilen makamı kabul etmez ve sultanı öfkelenendirir. Bunun üzerine Yavuz, onun adının bir daha anılmamasını ister. Şair de bir gazeliyle sultanı tenkit eder:

Didüm yâre nedendür ol kadd bâlâ vü zülfe egri
Didi bu Rumdur bunda olur tuğrâ-yı şâh egri
Diyâr-ı ‘ışk pür-âşûb memâlik ser-te-ser fitne
Şeh-i hüsn olıcak zâlim olur lâbüd sipâh egri²²

Bu beyitler Âhî Divanı'ndaki 116. gazelde biraz değişik bir şekilde yazılmıştır. Beyitlerde sultan zalim olmakla itham edilir.²³

²⁰ Solakzade Tarihi. C. II. S. 104.

²¹ Usuli Divanı (Haz: Mustafa İsen), Akçağ yay. Ankara, 1990, s. 153

²² Mustafa İsen, Kühül Ahbar'ın Tezkire Kısmı, TTK, s. 174, Ankara, 1994.

²³ Âhî Divanı'ndan alınan gazel şöyledir:

Çıkarsa n'ola sînemden benüm düd-ı siyâh egri
Dütünü toğrı çıksun tek olursa düdgâh egri
O kad bâlâ vü zülf egri diyâr-ı hüsn pür-âşûb

Turkish Studies

Osmanlı divan şiirinde şairlerin hiciv okuna en çok hedef olan padişahlardan biri Kanunî Sultan Süleyman'dır. Onun, Şehzade Mustafa'yı öldürtmesi pek çok şairi hicvin korkusundan uzak kılmıştır. Başta Taşlıcalı Yahya olmak üzere bu elim olaya kayıtsız kalamayan devrin şairleri sultanı doğrudan ya da dolaylı olarak tenkit etmişlerdir. Hicvin toplumsal ve psikolojik işlevinin tezahürü bu olayın sonucunda kendisini göstermiş ve eleştirilerden rahatsız olan sultan, sadrazamı görevinden almıştır.²⁴ Tamamı mersiye türünde yazılan bu şiirlerin asıl tonu ölümün ardından gelen üzüntüden çok olayda dahil olanlara yönelik bir tenkit, kırgınlık, öfke ve nefret olmuştur.

Şehzade Mustafa'nın katline şairlerden Taşlıcalı Yahya, Fünûnî, Rahmî, Nazmî, Muînî, Mustafâ, Müdâmî, Sâmî, Nisâyî, Fazlî, Selimî, Kâdirî ve adı bilinmeyen iki şair tarafından mersiye yazılmıştır.²⁵ Bu mersiyelerin çoğunda Şehzade Mustafa'nın katlinde parmağı olduğuna inanılan Rüstem Paşa ve Hürrem Sultan'a ağır suçlamalar yöneltilmiştir. Kanunî Sultan Süleyman da olaydaki tutumundan dolayı kimi şairlerce örtük kimilerince açık ve ağır bir dille tenkit edilmiştir.

Şehzade Mustafa mersiyeleri içinde belki de en dokunaklısı ve meşhuru Taşlıcalı Yahya'ya aittir. O, Rüstem Paşa gibi Kanunî'yi de tenkit eder. Kanunî'nin yaptığı işi "âdet-i şîr" (aslan huyu) olarak anlatır. Böyle bir cinayeti halka anlatmak zordur zira Ömer adaletli bir sultanın kendi oğluna kıyması görülüş şey değildir:

Bu vakıa olamaz halka kâbil-i ta'bîr
Ki Erdeşir-i vilâyetde ola âdet-i şîr
Bunun gibi işi kim gördü kim işitdi aceb
Ki oğluna kıya bir server-i Ömer-meşreb²⁶

"Erdişîr" kelimesinin Pehlevicedeki esas anlamı mukaddes hükümdar demek olup bu ibare beyitteki "şîr" (=arşlan) kelimesiyle güzel bir ahenk oluşturmaktadır. "Velâyet" ibaresi de velilik, evliyâlık makamı demek olduğuna göre "erdîşir-i vilâyet" terkiibini evliyâlık makamının mukaddes hükümdarı şeklinde yorumlamak uygun olacaktır. "Adet-i şîr" (arşlan huyu) terkiibiyle –Kanunî'nin oğlunu öldürmesi kastedilerek- arşlanın zaman zaman kendi yavrusunu öldürmesi yahut öldürüp yemesi hatırlatılmıştır.²⁷

Şehzade Mustafa mersiyelerinde Şehzade'nin katledilişine sebep olanlar, katl hadisesinin gerçekleştiği yer ve katlin oluş şekli gibi ayrıntılar öncesi ve sonrasıyla hatırlatılarak anlatılır. Bu mersiyeler içinde Kanunî'ye en sert tepki gösteren ve en şiddetli eleştirileri yönelten şairler Nisâyî ve Sâmî'dir.

Nisâyî, yazmış olduğu iki mersiyede de padişahı, zalimlik, adaletsizlik, merhametsizlik gibi yericî sıfatlarla nitelendirir. Onun murabba nazım şekliyle yazdığı şiirinin

Ey şeh-i bî-şefka n'itdi sana Sultân Mustafa

Memâlik fitne şeh zâlim 'alem serkeş sipâh egri
Benüm râh-ı mahabbetde günâhum n'oldı â zâlim
Günehlülür saña toğrı ola ben bî-günâh egri
İgende kej-rev olmasun bizümle beydak-ı hâlûñ
Ki şatranc-ı mahabbetde degüldür râh-ı şâh egri
Kamer gibi yüzi beñlü güzeller pâdişâhısın
Yaraşur mâh-ı nev gibi geyerseñ şeb-külâh egri
Gehî meyhâne yolında gehî mesciddedür ÂHÎ
Harâb-ı mest-i 'ışk olmış yürür geh toğrı gâh egri

Âhî Divânı (Haz: Mustafa S Kaçalin, www.ekitap.kulturturizm.gov.tr (erişim: 10.01.2013), s.54

²⁴Şehzade veya kardeş katillerinden dolayı sultanların halkın öfkesini almak üzere zaman zaman halka ihsanda buldukları da tarihi kayıtlarda mevcuttur. Bkz. Çağatay Uluçağ, Taht Uğruna Baş Veren Sultanlar, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2012, s. 98-117, İstanbul, 2012.

²⁵ Mustafa İsen Acıyı Bal Eylemek, Türk Edebiyatında Mersiye, Akçağ yay., s. , Ankara, 1994.

²⁶ İsen, a.g.e., s. 284.

²⁷ Ahmet Atilla Şentürk, Osmanlı şiiri Antolojisi, YKY, İstanbul, 2004., s. 377

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/1 Winter 2013

mütekerrir mısra'yı şairin olaya ve sultana bakışını özetler. Zira şair, dokuz bentte de Şehzade Mustafa'yı günahsız, padişahı ise kendi oğluna kıyacak kadar merhametsiz olarak tavsif eder. Nisâyî bu hadisenin dilden dile nasıl yayıldığını

Bir iş itdün kim söylendi Kâfdan Kâfa

dizesiyle ifade eder. Nisâyî, Kanunî'nin Şehzade Mustafa'yı öldürtmesini de mertçe bulmaz. Zira o şehzadeyi otağına hile ile getirtmiş, hışımla öldürmüştür.

Âl ile anı getürüp hışm ile kıldın şehîd²⁸

Nisâyî'nin diğer mersiyesi üslup olarak daha serttir.

“Merhametsiz şâh-ı âlem n'itdi Sultan Mustafa” mütekerrir mısraıyla önceki mersiyesindeki düşüncesini tekrarlar. Şair, şiirine sultanın zulmünü anlatarak başlar:

Zulm idüp ol nev-cevâna eyledün cevri-i fezâ
Boynına dakdun kemendi cânına kıldun ezâ
Şefkat îmândur bilürken kılmadun havf-ı Hudâ
Merhametsiz şâh-ı âlem n'itdi Sultan Mustafa²⁹

Nisâyî bu üslubuyla belki de bir padişaha karşı en ağır dili kullanan şairdir. Bu şiirde hadisenin oluş şekli, Hürrem Sultan'ın katildeki etkisi, olaydan sonra halkın sultandan ne denli nefret ettiği, sultanın gençliğinde âdilken yaşlılığında zulmettiği, taht uğruna oğluna kıydığı, annesinin şehzadenin ardından gözyaşı döktüğü anlatılırken padişaha adeta beddua edilir:

Yok mu havfün tamu yolu sana togrı râh ola³⁰

Şair Sâmî de yazdığı mersiyesinde padişahı şehzadeye karşı girişilen komplodan gafil olmakla ve mertçe davranmamakla suçlar:

Buna kim oldı sebep yok mı şehâ hiç haberin
Kara toprağa ki düşdi yine şol verd-i terin
Bu firak odına döyer nice yanmaz ciğerin
Bu eger erlik ise ancak ola bu hünerin
Padişehsin tutalım yok mu Hüdâdan hazerin
Mustafâ n'oldı kanı neyledün â pâdişehüm³¹

Sâmî, şiirinin beşinci bendinde Kanunî'ye cevabını bildiği sorular sorar. Onu adaletsiz, inayetsiz, anlayışsız, basiretsiz, şefkatsiz, hilekâr, düşman sözüne aldanan gâfil ve hilafet makamına yakışmaz bir kan dökücü olarak yerer:

Ey şeh-i kân-ı kerem sende adâlet bu mıdur
Şeh-i âlem olasın sende inâyet bu mıdur

.....

Yok yere kan idesin ya'nî hilâfet bu mıdur
Mustafâ n'oldı kanı n'eyledün â pâdişehüm³²

Fünunî de terhib-bend nazım şekliyle yazdığı mersiyede Kanunî'ye sitem eder. Yapılanın vicdanlarda kabul görmediğini belirtir:

²⁸ İsen, a.g.e., 308

²⁹ İsen, a.g.e., 305

³⁰ İsen, a.g.e., 311.

³¹ İsen, a.g.e., 311.

³² İsen, a.g.e. 306.

“Kimse ma’kûl görmedi âlemde şehâ bu işi”³³

Kimin tarafından yazıldığı tespit edilemeyen ve Şehzade Mustafa ağzından yazılan iki mersiye de sultanın başkalarının sözüne bakarak haksız yere kan döktüğü vurgulanır. İlk şiirin mütekerrir dizesi

“N’eyleyem kıydın bana devletlu sultanım menüm”

ikinci şiirin mütekerrir dizesi ise

“N’eyledüm kıydun bana devletlü sultânım baba”³⁴ dır.

Şehzade ağzından yazılan ve padişaha yönelik daha ağır ifadelerin bulunduğu ikinci mersiye Kanûnî, doğrudan hedef alınır, zalimlikle suçlanır ve sultanın bunun hesabını veremeyeceği belirtilir:

Aldanup düşmen sözine ey şeh-i âlem-penâh
Kim görüptür kim kıya oğlına ata bî-günâh
Var mıdur şâhum cevabun olıcak kadı Allah
Neyledüm kıydun bana devletli sultânım baba³⁵

Şairlerden Fazlî, Selimî ve Kâdirî de şehzadenin düşmanların hilesi ve iftirasıyla yok yere kurban edildiğini belirtip dolaylı olarak sultanı yererler.³⁶

Osmanlı’nın en kudretli ve hakkında en çok methiye yazılan padişahlarından biri olan Kanunî’ye dönük açık ve ağır eleştiriler şairlerin siyasi bazı konularda yüreklerinin sesini duyurmaktan çekinmediklerini, sarayla olan ilişkilerinin samimi duyguların yazılmasının önüne her zaman geçemediğini ispatlamaktadır.

Şehzade Mustafa’nın katlinden dolayı mersiye yazan kimi şairler mahlaslarını zikretmekten çekinmişlerdir. Muhtemeldir ki bu halden zarar görmekten korkmuşlardır. Nitekim Taşlıcalı Yahya da meşhur mersiyesinde mahlas kullanmayı düşünmediğini, ancak kendisinden izinsiz olarak uykudayken çadırından alınan müsveddenin çoğaltılıp şiirin dilden dile düşmesi sonucunda bu düşüncesinin gerçekleşemediğini Gelibolulu Mustafa Âlî’ye anlatır.³⁷

Kanunî dönemi şairlerinden Ulvî, arkadaşı ve hâmisî, devlet adamı Turak Çelebi’nin Kanunî tarafından öldürülmesine sessiz ve kayıtsız kalamamış, yapılanı âdil bulmayarak tepkisini şiir diliyle ifade etmiştir. Ulvî, hem Sultan II. Selim’i tahta görmek istediği hem de Kanunî’yi tahta layık bulmadığı için üzüntüsünü ve temennisini bir gazelle ifade etmiştir:

Dil harâba varıyor sîneye cânân gelsin
Şehri hâli komasın tahta Selim Han gelsin³⁸

Terzizade Ulvî, Turak Çelebi’nin katlinden ötürü yazdığı mersiyesinde onun ölümüne “hile, oyun, iftira, didişip çekişme” anlamlarında da kullanılan siyasetin sebep olduğunu belirtir:

“Meydân-ı siyâset gibi tutmuş feleği kan”³⁹

³³ İsen, a.g.e., 288.

³⁴ İsen, a.g.e., 313-317.

³⁵ İsen, a.g.e., 316-317.

³⁶ İsen, a.g.e., 318-323.

³⁷ Mustafa İsen, *Künhü’l-Ahbar’ın tezkire Kısmı*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara, 1994., s. 287.

³⁸ Mustafa İsen, *Ötelerden Bir Ses*, Divan Edebiyatı ve Balkanlarda Türk Edebiyatı Üzerine Makaleler, Akçağ yay., Ankara, 1997. s. 262

³⁹ Mustafa İsen, *Mustafa İsen Acıyı Bal Eylemek*, Türk Edebiyatında Mersiye, Akçağ yay., s. 396, Ankara, 1994.

Terkib-i bent şeklinde yazılan mersiye'nin dördüncü bendinde şair, Kanunî'ye olan sitemini ve tenkidini de belirtir:

Bâtn gözin açdukda görindi bana esrâr
Dem-beste idüp kıldı beni vâlih ol esrâr
Sanman ki ola saltanat-ı âlemi hem-vâr
Her bir ferâhın âkîbetinde niçe hem vâr
Mansıbla gurûr itme ki zâr oyunudur zâr
Bir lu'b ile eyler seni bir gün bu felek zâr⁴⁰

Tezkireci Beyanî, Tezkiretü'ş-Şuarâ adlı eserinde Sultan III. Murat'ı tenkit eder. Haklarında pek çok övgü dolu şiirler yazılan memduhlara yöneltilen bu tenkitler, medenî cesareti haiz ve bilip inandığını söylemekten çekinmeyen şairlerin edebiyat ve tarihe dönük kıymetli vesikalarıdır. Beyanî, reayanın hâlini gözetmemek, âlemin düzenini bozmak, kadınlara fazlasıyla düşkünlük neticesinde çok fazla çocuk sahibi olmak ve böylelikle saray giderlerinin artmasına, devlet idaresindeki eksikliğinden ötürü rüşvet kapılarının ardına kadar açılmasına neden olmak ve liyakatsiz kişilere sarayda ve devlet işlerinde itibar etmek, ayrıca çevresindeki pek çok kişinin yalan iltifatlarına kanmaktan dolayı Sultan Murat'ı tenkit eder. Beyanî, sultanın yakın çevresinde bulunan pek çok kimse böylece servet biriktirmiş ve hatta pek çoğu ticarete atılarak taşradan İstanbul'a gelen zahireyi alarak piyasada karaborsaya ve aşırı pahalılığa neden olmuş; bütün bu olumsuz gidişattan rahatsız olan ahalinin âhının dumanı göklere yükselse de bu sesi ve şikâyeti duyan olmamıştır diyerek sultanın halkın derdiyle ilgilenmediğini ağır ifadelerle vurgulamıştır.⁴¹

Beyanî'nin diğer Osmanlı sultanları ve hatta pek çok şehzade hakkında olumsuz bir görüş beyan etmezken bizzat saltanatına tanıklık ettiği Sultan III. Murat aleyhinde böyle olumsuz görüşler ifade etmesi onun inandığını ve bildiğini söylemekten çekinmez bir tavır içinde olduğuna delalet etmektedir. Şairlerin sultanlara yergilerinin önemli bir kısmının tarihçilerin eserlerinde anlatılanlarla örtüştüğü görülmektedir. Örneğin III. Murat'a yönelik tenkitler Peçevî ve Gelibolulu Mustafa Âlî gibi bazı tarihçilerin eserlerinde de mevcuttur.⁴²

Gelibolulu Mustafa Âlî, hem tarihî hem de edebî eserlerinde padişahlara ve devrin diğer devlet yöneticilerine karşı doğrudan ve dolaylı tenkitler yönelten bir başka şairdir. Onun tenkitlerinde şahsi arzularına erişemeyişin ve ihtiraslarının da etkisi vardır. O, Sultan III. Murat da dâhil pek çok devlet yöneticisine devlet işlerindeki kusurlu icraatlarının sebep ve sonuçlarına değinerek eleştiriler yönelmiştir. Âlî'nin bu tavrı onun tenkitten kaçınmayan ve cesur bir kişiliğe sahip olduğunu gösterir. Gelibolulu Mustafa Âlî'nin III. Murat'ı tenkidi Beyanî'nin eleştirileriyle örtüşmektedir. Gelibolulu Mustafa Ali, Kühü'l-Ahbâr'da yazdığı bir gazelinde sultan III. Murat'ı mal toplamak ve varlıklı kişilerin elindeki varlığa el koymakla yerer:

Murad Han ki işi cem'-i mâl idi şeb ü rûz
Gani işitdüğinin vârin almadaydı hemân
Boşaldı kîse-i tende hayât-ı mâ-meleki
Menâl ü mâlı koyub gitdi müflis ü 'uryân⁴³

⁴⁰ İsen, a.g.e., s. 369.

⁴¹ Beyanî, Tezkiretü'ş-Şuarâ (haz: İbrahim Kutluk), TTK, yay. Ankara, 1997., s. 12.

⁴² Alpay Bozbuluk, "Kroniklerde Osmanlı Devleti Yöneticilerine Yapılan Eleştiriler Üzerine (Başlangıçtan XVI. Yüzyılın Sonuna Kadar)", Bilig, Güz / 2004, Sayı 31.

⁴³ Fâris Çerçi, Gelibolulu Mustafa Âlî ve Kühü'l-Ahbâr'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri-III, Kayseri Erciyes Üniversitesi, yay. s. 623.

Âlî, eserindeki bir başka gazelde sultanı ülkenin gidişatındaki olumsuzluklara karşı gafil olmakla, makamlara iş bilmezlerin getirilmesine sebep olmakla, ordunun düzenden çıkıp, rüşvetin artmasından ötürü gerekli tedbirleri almamakla suçlar:

‘Âlem yıkıldı hazret-i hünkâr bi-haber
Yükler talandı kâfile-sâlârı bî-haber
Ser-mûze başa çıkdı düşüb âyâ külah
‘Asker tağıldı illere serdâr bî-haber
Âfâkı yıkdı yakdı temâm irtişâ odı
Vâkıf değil bu hâle cihândâr bî-haber
Hâşâ ki böyle işlere şehler rızâ vire
Ammâ ne çâre vâkı’ a esrâr bî-haber⁴⁴

Âlî, bundan başka Riyazu’s-Sâlikîn adlı eserinin padişaha methiye bölümünde görevinden azledildiği dönemde sultan olan III. Murat’a arz-ı hal edip övgüler düzerken bir yandan da sultana yönetimdeki kusurlarından ve kendi başına gelen azil hadisesinden ötürü adaletsizliğe uğradığı gerekçesiyle tenkitler yöneltir. Âlî’ye göre ortada bizzat padişah tarafından yapılmış bir haksızlık yoksa da padişahın var olan adaletsizliği gidermek gibi bir görevi vardır. Esasen böyle yumuşak bir ifade hicvin doğrudan ve çok sert yapılamayışındandır:

Eller ider zulmi gider adl u dâd
Şâh-ı cihândan bilinür ol fesâd
Çünkü vekîl-i Hak olan şâhdur
Gayrı vekîl itmesi ikrâhdur
Haşr olıcak kendüden eyler su’âl
Adl ile zulmün sebebin Zül-celâl
Zulmi iden gerçi ki düstürdur
Şâh-ı cihân define me’mûrdur
Özri mülûkun niçe makbûl ola
Eller ide cevri o mes’ûl ola⁴⁵

Âlî, padişaha karşı bu yumuşak eleştirisinin tonunu biraz daha sertleştirerek marifetiyle yıllarca doğruluk içinde çalışmasına rağmen büyük bir ithama maruz kaldığını ve bunun sonucu olarak herkesin kendisine acıdığını ne var ki padişahın merhamet göstermediğini; ancak Allah’ın her şeyi bildiğini belirterek bir bakıma asıl adaleti Allah’tan beklediğini ve padişahın adaletinden beklentisinin kalmadığını da ima eder.

Bay u gedâ bana ider merhamet
Acımaz ol şâh-ı cihân-madelet
Bendesini zann ider ehl-i gınâ
Bana sanur fakr odını iftirâ
Hazret-i Hak âlim ü âgâhdur
Vâkıf-ı esrâr olan Allâh’dur⁴⁶

Âlî, eserinin hatime bölümünde de sultanı ve devrin vezirlerini yerer. Şair, sultanı ehliyetsiz ve alçak kişilere makam vermesi, vezirlerin gadrine uğramış kendisi gibileri

⁴⁴ Çerçi, a.g.e., s. 642.

⁴⁵ Gelibolulu Mustafa Ali, Riyazü’s-Sâlikîn, (haz: Mehmet Arslan, İ. Hakkı Aksoyak, s.37.), www.ekitap.kultur.turizm.gov.tr (erişim tarihi: 11/11/2012).

⁴⁶ Gelibolulu Mustafa Ali, a.g.e., s. 38.

hatırlamaması, irfan ehli ve saygın kişiler görevlerinden uzaklaştırılırken padişahın bütün bunları adalet olarak sanması dolayısıyla eleştirir.⁴⁷

Âlî, Divanı'nda şairler üzerine toplu bir değerlendirme yaptığı bol redifli şiirinde azledilişiyle ilgili eleştirilerini tekrarlar.

Âli Efendi nazmîle hâce-i devr olup
Vassâf-ı asr iken niçün olmaz safâsı bol
Azl ile çekdürüp ana hâtâ muzâyaka
Şâh-ı cihânun olmaya lutf u atâsı bol⁴⁸

Gelibolulu Mustafa Âlî'nin görgü kuralları, halkın eğitimi ve devletin çeşitli konulardaki görünümüne dair düşünce ve tespitlerine yer verdiği ve III. Murat'a sunduğu manzum-mensur eseri Mevâ'idü'n-Nefâis vü Kava'idü'l-Mecâlis'te yer yer devlet düzeniyle ilgili eleştirilere rastlanmaktadır. O, Osmanlı saltanat ailesini yeterince cömert olmamakla da itham etmiştir. Âlî, Osmanlılardan önceki Müslüman devletlerin idarecilerinin hayli cömert olup maiyetlerinde çalışanları yüklü ihsanlarla ödüllendirdiklerini, Osmanlı hanedan ailesinin ise elde ettikleri güç ve hükmettikleri toprakların büyüklüğüne nispetle yeterince cömert ve taltifkâr olmadıklarını belirtir:

Bağlandı kaldı râh-ı sehâvet didükleri
Her dem küşâde bâb-ı ihânet didükleri
Bir âsitâne idi mürüvvet didükleri
Yapdı anun kapusını hisset didükleri
Mahv oldu gitdi cûd-ı sehâvet didükleri
Zirâ kim öldi ortada himmet didükleri⁴⁹

Şairlerin zaman zaman saltanat makamından beklentilerine kavuşamamaları gibi bireysel sebepler tenkidin nedeni olmuştur. Bunun örneklerinden biri Âlî'dir. Mustafa Âlî'nin Osmanlı padişahlarına yönelik cömertlik hususundaki yukarıdaki eleştirilerinin tersine tarihçi Hoca Saadeddin Efendi Osmanlı padişahlarını fazla eli açık oldukları gerekçesiyle eleştirmiş, aşırı ihsanın hazinenin boşalmasına neden olduğunu ifade etmiştir.⁵⁰ Bu düşünceler Gelibolulu Mustafa Âlî'nin saltanat makamına karşı ikircikli bir tavrı vardır. Örneğin Surname'sinde devrin sultanı Üçüncü Murat'ı överken ve onun ne denli cömert olduğunu anlatırken⁵¹ bazı eserlerinde sultanı eleştirmesi çelişkili bir durumdur.

III. Murat'ın çocuklarının lalası olarak uzun yıllar sarayda görev yapan şair Nev'î, III. Murat'ın ölümünün ve III. Mehmet'in tahta çıkışının ardından yaşanan şehzade katillerinden ziyadesiyle etkilenmiş ve şehzadelere biri için bir mersiye yazmıştır. Nev'î bu şiirinde baharın gelip tabiatın her türlü güzelliğiyle arz-ı endam ettiği bir ortamda kendisinin kederli olduğunu ifade eder ve buna sebebin de şehzadenin ölümü olduğunu dile getirir. Şair mersiye devamında bir yandan sultan Mehmet'i överken bir yandan da eleştirisini ince bir şekilde sürdürür. Böylelikle ihtiyatlı davranarak hisim oklarına hedef olmak istemez bir durum sergiler. Ayrıca mevcut hale yani şehzade katledilse bile tahttaki sultana ittiba etme zorunluluğunu da dile getirir:

Her kangısı sultan ise biz bende-i fermân ana

⁴⁷ Gelibolulu Mustafa Âlî, a.g.e., s. 216.

⁴⁸ Menderes Coşkun, Klasik Türk Şiirinde Edebî Tenkit, Şairin Şaire Bakışı, Akçağ yay., Ankara, 2007. s.163

⁴⁹ Mehmet Şeker, Gelibolulu Mustafa Âlî ve Mevâ'idü'n-Nefâis Fî-Kavâ'idü'l-Mecâlis, TTK, Ankara, 1997, s. 391.

⁵⁰ Bozberlik, a.g. m., s., 53.

⁵¹ Mehmet Arslan, Türk edebiyatında Manzum Surnameler (Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri) AKM yay., Ankara, 1999, s. 333-625..

Âkil dimez kim bu anun yolunda kurbân oldu âh⁵²

Şair şiirin son iki beytinde padişaha seslenerek gayet dikkatli ve ince bir üslupla rahatsızlığını bildirir. Şairin “âhım yelinden kıl hazer kim sana kılmasın eser” ifadesi bir tehdit ve aynı zamanda bir rahatsızlığın ifadesi gibi görünmektedir. Yine onu Allah’ın koruyuculuğuna ısmarlaması aynı zamanda Allah seni bu durumdan dolayı korur ve bağışlar mı yollu bir göndermedir.

Âhum yilinden kıl hazer kim sana kılmasın eser
Sözdür cihânda mu’teber devründe bî-şân oldu âh
Hıfz u emânına Hakın ısmarladum şâhum seni
Ol bezme kim her şeb ana şem’-i fûrûzân oldu âh⁵³

Nev’î, Sultan III. Murat’ı sohbetine aldığı kişilerden dolayı da yerer. Ona göre sultanın gözünde iyi bir nedim olmak için ya defînci ya kimyacı yahut da müzisyen olmak lazımdır.

“Atâyî, Şakayık Zeyli’nden Murad III’in tasavvufa dair yazışmaları sırasında Nev’î’ye onu “ehl-i zâhir ve esrâr-i irfândan bî-nasîb” göstererek takıldığını ve şu beyti yazdığını kaydeder:

Murâdî sana hem-sohbet gerek bir meşreb-i âlî
Gerekmez bize ol Nev’î k’ola elvân meyyâlî

Atâyî, Nev’î’nin cevabını şöyle anlatır: “Merhumun mukabelede cevabı ve ol asırda dava-yı kerametle dâhil-i sohbet-i sultân-ı vilâyet olan mukallidâ-ı mülhid-meşrebe ta’rîzi müştemil kıt’a ile kat-ı râh-ı sevâbidur:

Kimi defîne buldı kimi kîmiyâ bilir
Kimi usûl-ı nagme vü nakş-ı hevâ bilir
Makbûl-ı hazret olmağa yok çâre Nev’iyâ
Ne şeyh-i şehîr olur ne mücerreb dua bilir”⁵⁴

Veysî, Habname adlı eserinde devlete yönelik tenkitlerini farklı ve ilgi çekici bir kurguyla aktarır. Veysî, Osmanlı Devleti ve padişahlarını, gördüğünü iddia ettiği rüyasını anlatarak eleştirir. Eserin giriş kısmında sultan I. Ahmet’i görmek ve ona memleket meseleleriyle ilgili şikâyetlerini aktarmak, fakirlerin durumunu bildirmek ve eşkıyanın zulmünün ne denli arttığını ifade etmek düşüncesindeyken uykuya daldığını ve rüya gördüğünü anlatır. Veysî, rüyasında Osmanlı Devletinin eski sultanlarıyla, İskender-i Zülkarneyn’i görür. Bu toplulukta I. Ahmet de vardır. Veysî, Sultan Ahmet’le Zülkarneyn’in; adalet, merhamet ve güvenlik konuları üzerine başlayan sohbetleri esnasında Sultan Ahmet’in ağzından devletin mevcut durumunun fena hallerini aktarır.⁵⁵

⁵² İsen, a.g.e., s. 392.

⁵³ Ahmet Atilla Şentürk, a.g.e., s. 392.

⁵⁴ Bkz. Tunca Kortantamer, Eski Türk Edebiyatı Üzerine Makaleler, Akçağ yay., Ankara, 1993., s. 126.

⁵⁵ Zülkarneyn, I. Ahmet’e:

“İmdi padişahlara ‘adl ü dâd sermaye-i sedaddır. Merhamet ü insaf sebeb-i cem’iyyet-i reayadır ve cevri ü i’tisaf bais-i perişan-ı berayâdır denildikde pâdisahımız zillu’llah-ı fi’l-‘alem hazretleri bir ah çekdi ki az kaldı gül-berg-i ruhsar-ı lale-renginden jale-misal katarat-ı sirişk-i dîdeyi rizan iderler. Bir mikdar tevakkufdan soñra

Beyt

Seh-i kamran husrev-i Cem-cenab
Zi-derya-yı leb-riğt der-gos-ab

Didi ki: Ey sahib-kıran-ı ‘alem takrir-i dil-pezirin üzre padisahlara ‘adl ü dad piraye-i sa’adet olduğu ma’lumdur ve ol padisah ki ser-çesme-i insafdan bi-nasibdir ‘ayn-ı ‘inayet-i Hak’dan mahrumdur. Amma müskil budur ki imdad ü ‘avn-ı hazret-i rabbü’l-erbab celle celalihu ile bir zamanda tahtgah-ı saltanata cülus eyleyesin ki gah hane-i ‘alem seraser harab ü yebab ve halkın ates-i fitne-i eskiya ile cigerleri kebab ola...” A. Tunç Sen, The Dream of a 17th Century Ottoman Intellectual: Veysî and His Habname, degree of master, Sabancı University, Spring 2008.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/1 Winter 2013

Sultan Ahmet daha sonra devletin sorunlarıyla ilgili olarak bitmeyen seferleri, bu seferlerin karşılanması için yapılan masrafları, masrafları karşılamak üzere halktan toplanan vergilerle halkın ekonomik durumunun çöküşünü, eşkıyanın her yerde türeyip düzeni alt üst ettiğini, makamlara ehliyetsiz kişilerin atandığını ve bunlar arasında da çekişmeler olduğunu anlatarak devleti, sorunsuz bir şekilde teslim almadığını öne sürer.

Veysî, rüya kurgusuyla doğrudan söyleyemediklerini bizzat sultana söylemiş olur ve eleştirinin ve eleştirilenin durumunu yumuşatır.

Veysî'nin sultana yönelik olumsuz tutumu devrin umumi havasına uygun şekilde devam eder. O, İstanbul halkı hakkında yazdığı şiirinde devrindeki ahlaki çöküntüyü, müesseselerdeki kokuşmuşluğu ve bütün bunlardan sorumlu olan sultanı yerer. Ona göre sultan yöneticileri layıkıyla seçememektedir. Zira hep hainler iş başına getirilmiştir:

Nedendür böyle hâ'inler emânet sâhibi olmak
Aceb hiç ehl-i İslâm'da bulunmaz mı emînu'llâh
Hudâ saklar hatâlardan 'adalet eyleyen şâhi
Ve hem dünyâ ve 'ukbâda olurlar fi-emânillâh

Veysî'ye göre bu bozukluğun müsebbibi sultanın kendisidir:

Balık başdan kokar dirler fesâduñ başı ma'lûmdur
Ne kâdir kimse bir nokta diye hâzâ Kitâbullah

.....
'Acebdür 'izz-i devletde cemi'ân Arnavud Boşnak
Çeker devründe zilletler şehâ âl-i Resulu'llah⁵⁶

Sultan I. Ahmet'e devlette olup biten ve hoş karşılanmayan işleyişle ilgili hem nasihat hem de eleştiri yazan şairlerden biri de Abdulmecid Sivasî Efendi'dir. Sivasî Efendi'nin yazdığı manzum şikâyetname devletin içinde bulunduğu ve toplumda da yansımaları olan bozuk gidişe karşı hem tespit hem de çözüm raporudur. Sivasî Efendi, padişaha Kur'an ipine sarılmakla fakirlerin âhından korunabileceğini, makamlara adam atamak yerine adam olana makam vermek gerektiğini, her işi ehline teslim etmesinin zulmü gidereceğini, adaletle ve istişareyle iş yapmasını tavsiye eder.

Dinle ey pâdişehim nâfi' olan sözlerimi
Habl-ı Kur'ân ile sâbit kadem ol bi'l-ikrâm
Şahsa mansıb mı gerek mansıba âdem mi gerek
Dîn ü devlete layık nedir ey fahr-i kirâm.
Cevr u zulmün sebebi Rûm u Arap içre bu kim
Câhili zâlimi vâli kılarak tutdu zalâm
Küfr ile mülk durub zulmile durmasa gerek
Sakın ey şâh-ı cihâniyân ü cihândâr müdâm
Tişe-i hikmetile mezra'a-i ma'delet
Meşveret tohumunu saç sula dimâg ile müdâm⁵⁷

Bağdatlı Ruhî eksilmede redifli şiirinde yaşadığı devirde ve diyarda eksikliğini hissettiği değerlerden ve istenmeyen kişiliklerden şikâyetle bahseder. Onun bu değerlendirmelerinden ve

⁵⁶ Günay Kut, Yazmalar Arasında Eski Türk Edebiyatı Makaleleri, Simurg yay., İstanbul, 2006., s. 45.

⁵⁷ Reşat Ekrem Koçu, İstanbul Ansiklopedisi I, s. 100 (aktaran: Cengiz Gündoğdu, "XVII. Yüzyıl'da Eyüp Sakini Bir Halveti Şeyhi: Abdülmecid Sivasî 'Hayatı, Hizmet ve Misyonu", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla VIII. Eyüp Sultan Sempozyumu*, 7-9 Mayıs 2004, İstanbul, 2004, ss. 278-293.)

şikâyetlerinden padişah da payını alır. Ruhî, devrindeki devlet adamlarının adalet anlayışını ve padişahın ihsanının azlığını eleştirir:

Halk-ı ‘âlem âh kim olmakda bir yüzden dahi
Adl u sıdk-ı firka-i mîr ü gedâ eksilmede
Olmada dervişden mihr ü muhabbet münkatı’
Şâh-ı âlî-câhdan lütf u atâ eksilmede⁵⁸

XVII. asırda yaşayan Kadızade Mustafa İlmî, padişaha karşı en sert eleştirileri yönelten şairlerden biridir. Onun “bilmiş ol” redifli manzumesi rahatsızlık, öğüt, uyarı ve tehdit dolu bir şiirdir. Şair kullandığı redifle şiirin her beytinde sultanı muhatap almakta, memlekette var olan aksaklıklar ve huzursuzluklardan dolayı padişahın sorumluluklarını ve eksikliklerini hatırlatmaktadır. Âl-i Osman’ın itibarının sarsıldığını, adına hutbeler okutulan sultanın adaletten sorumlu olduğunu ifade eder:

‘Adl ü dâd it vâris-i milk-i Süleymân bilmiş ol
Pek za’if oldu şükûh-ı Al-i ‘Osmanı bilmiş ol⁵⁹

.....
Sâhib-i seyf ü kalemsin dahi Kâ’be hâdimi
Senden ister kullarına ‘adli Deyyân bilmiş ol
Nâmuñ ‘adl ile okurlar hutbe vü sikke senüñ
Sorulur elbette senden ‘adl u ihsân bilmiş ol⁶⁰

Şairin eleştirileri bu dönemde yazılan tarih kitaplarıyla, Nâbî, Nevizade Atayî, Veysî, Gelibolulu Mustafa Âlî gibi pek çok şairin eserlerinde yazdıklarından farklı değildir. Şairin tenkitleri ağır ve pervasızdır. Devletin çözüldüğünü, yeniçeri ocağının bozulup askerin ticaretle uğraştığını, halkın ve eşrafın ahlakının bozulduğunu, kötü alışkanlıkların yayıldığını, asayişin kalmadığını, türlü mesleklere ehlinin atanmayıp atamalarda rüşvet çarkının döndüğünü bildirir. Şair, padişahı doğrudan hedef alır. Onu rüşvet yemekle itham eder:

Rüşvet almakla bozuldı cümle âyinüñ senüñ
Akçesiz vir mansıbı ehline sultân bilmiş ol⁶¹

Veysî’nin muasırı Süheylî de uzun yıllar devlet hizmetinde bulunmuş ve en son Mısır’da görev yapmıştır. Divanı’ndaki on birinci kasidede Şair, redif olarak seçtiği “eyle” emir kipli fiiliyle padişaha tembih, uyarı ve nasihat vermektedir. Bu öğütlerde şair, padişahı bir yandan uyanık olması, rüşvet kapılarını kapaması, kendisinden önceki sultanların yolunda gitmesi ve makam-mevki ehlini iyi seçmesi gibi hususlarda uyarırken öte yandan memleket ahvalinin iyi olmadığını belirtip eleştirilerini yöneltir:

Dilerseñ nusreti şâhâ ‘ibâda ‘adl ü dâd eyle
Tarîk-ı müstakîmi koma elden ictihâd eyle
Muhassal rüşvetüñ nâminı kaldur şer’i icrâ kıl
Tarîk-ı pâk-i eslâfa sülûke i’tiyâd eyle
Metâ’-ı rüşvete şâhân-ı ‘âlem iltifât itmez
Havâşîdür iden cümle fesâdı i’tikâd eyle

⁵⁸ Cemal Kurnaz, *Divan Şiiri Yazıları*, Akçağ yay., Ankara, 1997, s. 122.

⁵⁹ Mahmut Kaplan, *Manzum Nasihat-namelerde Yer Alan Konular Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, No. 9. Jan. 2001, s.181.

⁶⁰ Kaplan, a.g.m., s. 182.

⁶¹ Kaplan, a.g.m., s. 183.

Süheylî, Divanı'nda yer alan yedi bentlik bir müseddeste Bağdat civarına Celalî eşkıyasını bastırmak üzere gönderilen ancak halka zulmedip makamları rüşvet karşılığı satan Hâdım Hüsrev Paşa'yı aşağılayıcı sıfatlarla yererek padişaha şikâyet ederken bir yandan da padişahı emrinde onca ehliyetli devlet adamı varken böyle bir kişiyi görevlendirdiği için eleştirir ve bu eleştiri şiirin mütekerrir dizeleriyle devam eder:

Göreydi gözlerüm bir kerrecik şâh-ı cihân-dârı
Yakam çâk eyleyüp feryâda gelsem eylesem zârî
Disem iy âsmân-ı devletün hurşîd-i envârı
Mu'în olsun saña her yirde 'avn-i Hazret-i Bârî
Der-i devlet-me'âbuñ var iken bu deñlü kulları
Revâ mı cünd-i İslâm'uñ ola bir karı serdârı ⁶²

Süheylî'nin tenkidine neden olan ehliyetsiz devlet adamı ataması Nef'î'nin de yergi konularından biridir. Gürcü Mehmet Paşa aleyhine yazdığı "a köpek" redifli hicviyesinde Paşa'yı sadrazamlık makamına getirdiği için padişah da şairin hicvinden kurtulamaz. Nef'î'ye göre devletin Gürcü Mehmet Paşa gibi birinin sorumluluğuna verilmesi başlı başına bir talihsizlik, bir musibettir. Ona göre saltanat makamındaki padişahın sadrazamlık makamında böyle birini tutması hatadır. Padişahın bu kişiyi hala bu makamda barındırması da bir gayretsizlik halidir:

Ne güne kaldı meded devlet-i Âl-i Osmân
Hey yazuk hey ne musîbet bu ne mâtem â köpek
.....
Sen kadar düşmen-i devlet mi olur a hınzîr
Ne turur saltanatın sahibi bilsem a köpek
.....
Böyle kalur mı ...suzlar elinde devlet
N'oldu yâ gayret-i şâhenşeh-i a'zâm a köpek⁶³

Nâbî de gerek divanında gerekse Hayriyye'sinde zaman zaman sosyal konulara dair gözlem, tespit, şikâyet ve değerlendirmelerini kaleme almıştır. Yaşadığı dönemin merkez ve taşrasında yönetenlerin ve reyanın bozulan durumuna dikkat çeken Nâbî'nin eleştirileri ve beklentileri sultana da çevrilmiştir. Rami Mehmed Paşa övgüsüne yazdığı kasidede ince bir üslupla şikâyetlerini dile getirir. Şair diğer divan şairleri gibi memleketin genel durumundaki hoşnutsuzlukları feleğe yükleyerek şikâyete başlar:

Şekvemüz var vaz'ı galat-kârından
İstima' it ki budur zâbıta-i mülke ehem
.....
Şimdi buyrulmaz ise fikrine tevcîh-i zamîr
Halel-i saltanat u devlet olur müstahkem
Gilemendün birisi mesned-i dîvân-ı celâl
Birisi mihr-i hümâyûn-ı tîrâzende rakam⁶⁴

Nâbî, daha sonra felekten ve devletin durumundan şikâyetçi olanların ve adalet bekleyenlerin kimler olduğunu sonraki beyitlerde belirtir ve bütün bu kesimlerin ne dediklerini;

Bizüm ahvâl-i perişânumuza merhamet it

⁶² M Esat Harmanlı, Süheylî Ahmed bin Hemdem Kethudâ, Divan, 178. www.ekitap.kultur.gov.tr (erişim tarihi: 28.12.2013)

⁶³ Metin Akkuş, Nef'î ve Sihâm-ı Kazâ, Akçağ yay., Ankara, 1998.s.156-163.

⁶⁴ Nâbî Divanı, (Haz: Ali Fuat Bilkan), MEB yay., İstanbul, 1997. s. 104.

Kendünün saltanat u mülkine bizden akdem⁶⁵

beytiyle bağlar ve ince bir mesajla hem uyarıda bulunur hem de şikâyetini anlatır. Şair devlet makamlarına ehil insanların getirilmesini ve böylelikle adaletin sağlanarak saltanatın hakkının verilmesini ister:

İtdi emr ehline teslim emânâtı Hudâ
Ne olur emr-i ilâhi dahi bundan ahkem
Kişver ü saltanat Allah'un emânetleridür
Kâfil-i emr gerek ola diyânetde 'âlem⁶⁶

Divan şiirinde mizah, latife ve hiciv deyince akla gelen isimlerden biri olan Haşmet'in hayatı azil ve sürgünlerle geçmiş; sürgünde olduğu beldelerden İstanbul'a dönmek için türlü vesilelerle başta padişahlar olmak üzere dönemin devlet adamlarına kerem ve af dileyen pek çok manzume yazmıştır. Onun bazı şiirlerinde af dileğinden ötürü yazdığı methiyelerin tersine yaşadığı devrin eleştirisini de bulmak mümkündür. Nef'î'nin meşhur terki-bendine nazire olarak yazdığı terki-bendinde adalet eksikliğinden, marifetli insanların taltif edilmeyip hakir bırakılmasından, iş bilmezlerin ve cahillerin yüce makamları tuttuğundan şikâyet edip, devrindeki sultanları da savaş ehli olmayıp, sefere gitmemelerinden, önceki sultanlar gibi makamlarını yüceltmediklerinden, ârifler ve cahiller arasındaki farkı göremediklerinden dolayı eleştirir. Haşmet, kendisinin de suçsuz yere azledildiğini öne sürerek adaletsizlikten şikâyet eder:

Bu saltanat u ceng ü savaş ehli nic' oldu
Dehrin nereye gitti bu şâhân u sipâhı

.....

Yâ Rab esâfilde nedir böyle sa'âdet
Bu rütbe-i 'âliye neden geldi mezellet

....

Zâhirde nedir cürmüme âgâh olaydım
Vallâh ağız açmaz idim çün ü çerâya⁶⁷

Divan şairlerinin bir kısmı yeni sultana methiyeler düzerken eski dönemi sıkıntı ve elem dolu günler olarak değerlendirirler.⁶⁸ Böylelikle hem yeni padişahın gönlünü kazanmaya çalışır hem de yeni dönemden beklentilerini ifade etmiş olurlar. Şairlerin eski dönemi huzursuzluk veya sıkıntı dönemi olarak değerlendirmeleri hem kendileri hem de devletin genel işleyişiyle ilgili olabilir. Kimi şairler azil ve sürgün gibi sebeplerle isteklerine kavuşamamış veya mağduriyet yaşamış oldukları için eski dönemi yermiş; yeniden eski görevlerine ulaşma arzu ve ümitleri arttığı için yeni dönemi övmüşlerdir. Kimi şairler de devletin işleyişinin yeni dönemde daha iyi olabileceği temennisi içinde yeni padişahı övmüşlerdir. Bunlara bir de şairlerin sultanla özel ilişki kurma ve menfaat elde etme beklentisini de eklemek mümkündür. Örneğin Lebîb, saltanatını adaletiyle övdüğü II. Mustafa'nın tahttan indirilip yerine III. Ahmet'in padişah edilmesini ülkenin karışıklıktan kurtulması olarak değerlendirir. Aynı şeyi I. Mahmut tahta çıkarken de tekrarlar. Şeyhülislam Esad Efendi ve Arpaeminizade de I. Ahmet'i huzurlu ve âdil günlere vesile olduğu için övüp minnetle anarlar. Onlara göre önceki padişahlar devrinde böyle bir adalet tesis edilmiş değildir.

⁶⁵ Nâbî, a.g.e. 105.

⁶⁶ Nâbî, a.g.e., 105.

⁶⁷ Haşmet Külliyyatı, (Divân, Senedü's-şuara, Viladet-name, İntisabü'l-müluk), Haz.: Mehmet Arslan-İ. Hakkı Aksoyak, s.76-81, www.ekitap.kultur.gov.tr (erişim tarihi: 18/12/2012)

⁶⁸ Mesut Bayram Düzenli, XVIII. Yüzyıl Divan Şairlerinin Gözüyle Padişahlar ve Saltanat Dönemleri, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/3, Summer 2012, p. 1075-1122, Ankara-Turkey, s. 1100.

Adlün yapılup kühen binâsı
 Nâs oldı rûsûm-ı cevri nâsî
 İnsâf budur Şehân-ı eslâf
 Hiç görmedi böyle vakt-i insâf
 Budur dem-i pâdşâh-ı âdil
 Ahd-i şeh-i kâm-rân-ı 'âkil⁶⁹

Şair Arpaeminizade Salim'in III. Ahmet'ten sonra tahta oturan I. Mahmut dönemini de huzur ve adalet dönemi, kendisinden önceki dönemi de fitne ve gaflet dönemi olarak göstermesi şairin eleştirilerindeki samimiyeti tartışılır kılmaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Klasik Türk şiirinde padişahlara yönelik eleştiri örneklerine çok rastlanmamakla beraber hemen her asırda şairlerce hicviye üslubunda yazılan şiirlerin ve kısmen mensur örneklerin varlığı bu eleştirileri kaleme alanlarla eleştirilerin muhataplarının eylemlerine dair bazı rahatsızlıkların ve sorgulamaların yapıldığına işaret etmektedir.

Şairlerin padişahları hicvetmelerinin sebepleri kendilerinden kaynaklı olabildiği gibi padişahların icraatları da olmuştur. Yukarıda ele alınan hiciv örnekleri toplu olarak değerlendirildiğinde şairleri hiciv yazmaya iten sebepler ve konular şu başlıklar altında özetlenebilir:

Kardeş ve Evlat Katli: Şairlerden bazıları padişahların kardeşlerini veya evlatlarını katletmelerini kabullenememiş, yapılanı zulüm olarak değerlendirmişlerdir. Başta Şehzade Mustafa'nın katline yazılan mersiyelerde ve Nev'î'nin III. Murat'ın kardeşlerinden birinin katli üzerine yazdığı mersiyede hicvin sebebi olarak padişahlar gösterilmiştir. Zaifi de oğluna nasihat ederken padişahların bu genel tavrını tenkit etmiştir.

Mansıp Arayışı ve Azil: Kimi şairler bekledikleri makamı alamamalarından ya da görevlerinden azledilmelerinden ötürü sultanı hedef almışlardır. Azledilme kırıncılığı ve eleştirel üsluba meyelmeye sebeptir. Şairler genel olarak devlet içinde daha üst düzey makamları hak ettiklerine inanmış ve kendi yerlerine atanmaların ise ehliyetli olmadıklarını vurgulamışlardır. Başta Gelibolulu Mustafa Âlî ve Haşmet olmak üzere bazı şairler makam beklentilerine erişemeyişin verdiği sıkıntıyı hicivleriyle ifade etmişlerdir. Arpaeminizade Salim'in III. Ahmet'in salatanatı döneminde ve saltanatından sonraki farklı değerlendirmeleri buna örnektir.

Rüşvet: Divan şairlerinin devlet yöneticilerinin rüşvet yemeleriyle ilgili tenkit örneklerine divanlar ve tezkirelerde fazlasıyla rastlanmaktadır. Padişahlarla ilgili örneklerin de varlığı rüşvetin yaygınlaşmasının toplumdaki huzursuzluğunun göstergesidir. Sultanları hiciv oklarına hedef eden şairlerin pek çoğu isim vererek veya dolaylı yoldan padişahları ya bizzat rüşvet yedikleri ya da devlet içinde rüşvet çarkının dönmesine engel olmadıkları için tenkit etmişlerdir. Bu konuda başta Mustafa Âlî olmak üzere Kadızade Mustafa İlmî, Beyânî ve Süheylî padişahları rüşvetle ilgili olarak ya uyarır ya nasihat eder veya itham ederler.

Kişisel Karakter (Heccavlık): Hicviye yazan şairlerin bazılarının hicvi gerek bireysel gerekse toplumsal konularda genel bir üslup haline getirdikleri görülmektedir. Bu şairlerin hiciv eğilimleri padişahlara da dokunur olmuştur. Örneğin Mustafa Âlî'nin eserlerinde hicvedilen onlarca devlet adamının ismi geçer. Yine Taşlıcalı Yahya Divanı'nda başka kişilere matuf hiciv örneklerine rastlanmaktadır. Haşmet ise hiciv denince akla gelen ilk isimlerdendir.

⁶⁹ Mesut Bayram Düzenli, a.g.m. s. 1086.

Eski Dönemleri Arayış: Yukarıda örnekleri verilen hiciv metinlerinin bir kısmında yazar/şairler Osmanlı devletinin veya tenkidi yapılan sultanın, önceki dönemlere dönmesini istemiş veya devr-i sâbıkın daha adaletli ve ihtişamlı olduğunu belirtmişlerdir. Her ne kadar 18. asırda iktidarı devralan bazı sultanların övgüsü yapılırken önceki dönemlerde devletin durumunun daha kötü olduğu ifade edilmişse de bu tavrın daha çok bireysel isteklerle sınırlı olduğu ve daha tekil kaldığı yukarıda ifade edilmişti. Şairlerden İvazpaşazade Atayî, Fatihî; Şehzade Mustafa mersiyesi yazan Nisâyî de Kanuni'yi önceki dönemlerinde âdil olup daha sonra zulme meylettikleri için tenkit ederken, Gelibolulu Mustafa Âlî, Beyânî, Nâbî, Süheylî, Kadızade Mustafa İlmî ve Haşmet devletin önceki güçlü olduğu, toplumun huzur ve refah içinde yaşadığı “eslâf”a ve “devr-i sabık”a özlem duyarlar.

Liyakat ve Adalet İsteği: Şairler en çok adalet arayışından ötürü hicve meyletmişlerdir. Esasen rüşveti tenkitin, liyakatsizliği eleştirmenin ve azlunmaktan yakınmanın sebepleri de adaletsizlikten kaynaklanmaktadır. Şairler siyasetname yazar/şairleri gibi sultanlardan öncelikle adalet üzere davranmalarını, yapılan her türlü olumlu ve olumsuz icraatın karşılığının öteki dünyada hesabının sorulacağını, devletin ancak adaletle beka bulabileceğini, toplumsal huzurun adaletle tesis edilebileceğini vurgulamışlardır. Liyakat bahsinde en n çok şikayeti edilenler ise vezirlerdir. Âlî, Veysî, Nâbî, Yahya, Nisâyî, Nefî, Kadızade Mustafa İlmî gibi şairler vezaret makamından padişahın sorumlu olduğunu, bu makama getirilen kişilerin yaptıkları zulüm ve kayırmaların kaynağının padişah olduğunu belirterek liyakatin devlet işleyişindeki önemine dikkat çekmişler, sultanları da liyakatsiz kişileri iş başına getirmelerinden dolayı açıkça tenkit etmişlerdir.

Gaflet Hali ve İhmalkârlık: Padişahlara karşı eleştirilerde bilhassa vezirlerin devlet işlerindeki haksız ve beğenilmeyen uygulamaları üzerinden eleştirilerin yöneltişi az değildir. Padişahlar devlet işlerine ehliyetsiz kişileri atadıkları veya atadıkları vezirlerin icraatlarından haberdar olmadıkları için gafletle suçlanırlar. Münekkitlere göre padişah halkın içinde bulunduğu halin düzeltilmesi hususunda da yeterince gayret göstermemektedir. Veysî, Kadızade Mustafa İlmî, Şehzade Mustafa'nın katline şiir yazan şairler, Süheylî, Gelibolulu Mustafa Âlî ve Haşmet padişahları devletin gidişatından ve atadıkları vezirlerin yeterliklerine vâkıf olmamakla suçlamışlardır.

KAYNAKÇA

- AÇA Mehmet-GÖKALP Haluk-KOCAKAPLAN İsa, Başlangıçtan Günümüze Türk Edebiyatında Tür ve Şekil Bilgisi, Kriter yay., İstanbul, 2009.
- AKKUŞ Metin, Nefî Divanı, Akçağ yayınları, Ankara, 1993.
- AKKUŞ Metin, Nefî ve Sihâm-ı Kazâ, Akçağ yay., Ankara, 1998.
- ARSLAN Mehmet - AKSOYAK İ. Hakkı; Haşmet Külliyyatı, (Dîvân, Senedü'ş-şuara, Viladet-name, İntisabü'l-müluk), www.ekitap.kulturturizm.gov.tr (erişim tarihi: 18.12.2012)
- ARSLAN, Mehmet- Aksoyak, İ. Hakkı; Gelibolulu Mustafa Alî, Riyazü's-Sâlikîn, www.ekitap.kulturturizm.gov.tr (erişim tarihi: 11/11/2012).
- ARSLAN, Mehmet; Türk edebiyatında Manzum Surnameler (Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri) AKM yay., Ankara, 1999.
- ÂŞIK PAŞAZADE, Tevarih-i Al-i Osman, <http://www.archive.org> (Library University of Toronto).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/1 Winter 2013

- BİLKAN Ali Fuat; Nâbî Divanı, MEB yay. İstanbul 1997.
- BOZBİRLİK, Alpay; “Kroniklerde Osmanlı Devleti Yöneticilerine Yapılan Eleştiriler Üzerine (Başlangıçtan XVI. Yüzyılın Sonuna Kadar)”, Bilig, Güz / Sayı 31, 2004.
- CANIM, Rıdvan; Latifi, Tezkiretü’ş-Şu’ârâ ve Tabsıratü’n-Nuzamâ (İnceleme-Metin), Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yay., Ankara, 2010.
- COŞKUN, Menderes; Klasik Türk Şiirinde Edebî Tenkit, Şairin Şaire Bakışı, Akçağ yay., Ankara, 2007.
- ÇERÇİ, Fâris; Gelibolulu Mustafa Âlî ve Kühü’l-Ahbar’ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri-III, Erciyes Üniversitesi, yay. Kayseri 2000.
- ÇİFTÇİ Hasan, Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 2002.
- DÜZENLİ, Mesut Bayram; XVIII. Yüzyıl Divan Şairlerinin Gözüyle Padişahlar ve Saltanat Dönemleri, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/3, Summer 2012, p. 1075-1122, Ankara-Turkey.
- GÜVEN, Hikmet Feridun; Klasik Türk Şiirinde Hiciv. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, doktora tezi, Ankara 1997.
- HARMANCI, M Esat; Süheylî Ahmed bin Hemdem Kethudâ, Divan, www.ekitap.kulturturizm.gov.tr (erişim tarihi: 28.12.2013)
- İNCE, Adnan Salim; Tezkire-i Şuara, Atatürk Kültür merkezi Başkanlığı yay., Ankara, 2005.
- İSEN, Mustafa. Kühü’l-Ahbar’ın Tezkire Kısmı, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara, 1994.
- İSEN, Mustafa; Mustafa İsen Acıyı Bal Eylemek, Türk Edebiyatında Mersiye, Akçağ yay. Ankara, 1994.
- İSEN, Mustafa; Ötelerden Bir Ses, Divan Edebiyatı ve Balkanlarda Türk Edebiyatı Üzerine Makaleler, Akçağ yay., Ankara, 1997.
- İSEN, Mustafa; Usulî Divanı Akçağ yay., Ankara, 1990.
- KAÇALIN, Mustafa S; Âhî Divânı, www.ekitap.kulturturizm.gov.tr (erişim: 10.01.2013).
- KALPAKLI, Mehmet; Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler, YKY. İstanbul, 1999.
- KAPLAN Mahmut, Manzum Nasihat-namelerde Yer Alan Konular Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, No. 9. Jan. s.181, Konya 2001.
- KOÇU, Reşad Ekrem; Âşık Şair ve Padişahlar, Doğan Kitap, İstanbul, 2005.
- KOÇU Reşad Ekrem, İstanbul Ansiklopedisi I, s. 100 (aktaran: Cengiz Gündoğdu, "XVII. Yüzyıl'da Eyüp Sakini Bir Halveti Şeyhi: Abdülmecid Sivasi 'Hayatı, Hizmet ve Misyonu", Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla VIII. Eyüp Sultan Sempozyumu, 7-9 Mayıs 2004, İstanbul, 2004, s. 278-293.)
- KORTANTAMER, Tunca; Eski Türk Edebiyatı Üzerine Makaleler, Akçağ yay., Ankara, 1993.
- KURNAZ Cemal, Divan Şiiri Yazıları, Akçağ yay., Ankara, 1997.
- KUT Günay, Yazmalar Arasında Eski Türk Edebiyatı Makaleleri, Simurg yay., İstanbul, 2006.
- KUTLUK, İbrahim; Beyanî, Tezkiretü’ş-Şu’ârâ, TTK, yay. Ankara, 1997.

ÖZTÜRK, Murat; Matemin Keyfini Çıkarmak, Klasik Türk Şiirinde Ölümlere Duyulan Sevinçler. Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 7/1 Winter 2012, p.1803-1824.

ŞEN, A. Tunç, The Dream of a 17th Century Ottoman Intellectual: Veysî and His Habname, degree of master, Sabancı University, Spring 2008.

SOLAKZADE Tarihi, <http://www.archive.org> (Library University of Toronto).

ŞEKER, Mehmet; Gelibolulu Mustafa Âlî ve Mevâ'idü'n-Nefais Fî-Kavâ'idü'l-Mecâlis, TTK, Ankara, 1997.

ŞENTÜRK, Ahmet Atilla; Osmanlı şiiri Antolojisi, YKY, İstanbul, 2004.

TOKATLI, Ümit; Pir Mehmed b. Evrenos b. Nureddin Za'îfî, Kitab-ı Bostan-ı Nasayih, Erciyes Üniversitesi, yay., Kayseri, 1995, 75-76.

Türk Edebiyatı Tarihi, c. II, (komisyon, editör: Talat Sait Halman), Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., İstanbul, 2006.

ULUÇAĞ, Çağatay; Taht Uğrunda Baş Veren Sultanlar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012.